

Foucault panoptizmas ir (savi)priežiūra: nuo individų prie dividų

Aušra Kaziliūnaitė

Vilniaus universiteto
Filosofijos institutas
E. paštas kaziliunaite@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje analizuojama Michelio Foucault darbuose suformuluota panoptizmo samprata ir jos aktualumas šių laikų galios ir (savi)priežiūros tyrimuose. Knygoje *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas* Foucault, pasitelkdamas Jeremy Benthamo panoptinio kalėjimo idėją, išplėtoja disciplinos visuomenės, pakeitusios suvereno valdžią, koncepciją. Joje esminiu disciplinos visuomenės ir panoptizmo matu tampa susirūpinimas individu kaip tokiu. Gilles'is Deleuze'as savo tekste *Prierašas apie kontrolės visuomenę* teigia, kad mes gyvename nebe disciplinos visuomenėje, o procese, kuriame pereinama iš disciplinos visuomenės į kontrolės visuomenę. Šiomis, anot Deleuze'o, pakitusiomis sąlygomis kalbama jau ne apie individus, o apie dividus. Ar tokiomis sąlygomis dar galima kalbėti apie panoptizmą? Straipsnyje parodoma, kad panoptizmas savo aktualumo nepraranda ir pereinant į kontrolės visuomenę. Teigiama, kad šiuo metu besiskleidžianti kontrolės visuomenės schema jau buvo užprogramuota panoptinėje žvilgsnio asimetrijoje. Būtent žvilgsnio asimetrijos pagimdyti procesai savo lankstų totalumą įgauna kontrolės visuomenėje.

Pagrindiniai žodžiai: panoptizmas, Foucault, individai, dividai, Deleuze'as

Foucault Panopticism and Self-Surveillance: from Individuals to Dividuals

Abstract. The paper analyses the concept of panopticism formulated in Foucault's works and its possibilities of relevance in contemporary power and (self)surveillance studies. In the book "Discipline and Punish: The Birth of the Prison", Foucault, applying Jeremy Bentham's idea of a panoptical prison, writes about the power of the sovereignty that is replaced by the society of discipline. Foucault discusses panopticism in order to unfold the concept of the society of discipline. Here the essential measure of the society of discipline and panopticism becomes the concern for the individual per se. Deleuze in his text "Postscript on the Societies of Control" states that we no longer live in a society of discipline, but rather in a process, where we switch from the society of discipline to the society of control. In these changed circumstances, according to Deleuze, there are no longer individuals, rather dividuals. In these circumstances, is it possible to talk about panopticism? The paper shows that panopticism is still relevant while switching to the society of control. Also, it states that the currently unfolding scheme of the society of control has been programmed in the asymmetry of the panoptical gaze. Precisely in the processes produced in the asymmetry of the gaze gain its flexible totality in the society of control.

Keywords: panopticism, Foucault, individual, dividual, Deleuze

Received: 04/09/2019. Accepted: 04/02/2020

Copyright © Aušra Kaziliūnaitė, 2020. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Foucault knygoje *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas* (1998) nekalba apie (savi)-priežiūros bei kompiuterių santykį. Vėliau (savi)priežiūrą aptariantiems autoriams tenka iš naujo permąstyti Foucault panoptizmo aktualumą sparčiai besivystančių kompiuterinių technologijų laikais. Deleuze'as jau po Foucault mirties rašytame, stebėjimo studijų laukui svarbiame straipsnyje *Prierašas apie kontrolės visuomenę* (2012) teigia, kad visuomenė nuo disciplinos pereina prie kontrolės. Pasak Deleuze'o (2012: 273), po Antrojo pasaulinio karo atsirandant naujoms jėgoms disciplinos patyrė krizę. Jis išskiria savo laikus (tekstas publikuotas dešimtajame dešimtmetyje) kaip etapą, kai ši transformacija tampa aktuali ir įgauna vis daugiau totalumo. Foucault aptariamoje panoptizmo koncepcijoje svarbią vietą užima individo klausimas, o Deleuze'as tam, kad suprastume šiems laikams būdingus galios mechanizmus, siūlo sutelkti dėmesį nebe į individą, o vietoj to apmąstyti šiandienos diktuojamą divido ir duomenų bankų problemą.

Straipsnyje siekiama parodyti, kaip Foucault panoptizmo bei (savi)priežiūros mechanizmų aptartis gali būti aktuali kalbant apie šių laikų galios tinklus. Norint įgyvendinti šį tikslą straipsnyje pristatomos Benthamo panoptikono ir Foucault panoptizmo sampratos, permąstant Thomo Mathieseno *Žiūrovų visuomenę* (1997), išryškinamas sinoptinių ir panoptinių procesų „bendradarbiavimas“ televizijos bei socialinių tinklų įsigalėjimo metu; tarpusavyje lyginami stebėjimo režimai Foucault disciplinos visuomenės ir Deleuze'o kontrolės visuomenės projektuose, išryškinama Foucault individo samprata ir jos vieta jo genealogijos laikotarpiui priskiriamuose darbuose, kritiškai apmąstoma kontrolės visuomenės autonomiškumo ir atskirtumo nuo disciplinos visuomenės prielaida.

Jeremy Benthamo panoptikono projektas

XVIII a. viduryje – XIX a. pradžioje gyvenęs anglų teisės teoretikas, filosofas ir aktyvus reformų iniciatorius J. Benthamas panoptinio kalėjimo idėją išsamiai aptarė 1787 metais į Angliją siųstuose laiškuose. Jis tuo metu lankė brolių Samuelį Benthamą dabartinėje Baltarusijos teritorijoje esančiame Kryčave, ilgus metus buvusiame svarbiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atramos punktu. Į šį, 1772 m. per Pirmąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą Rusijos užvaldytą miestą, 1776 m. Rusijos imperatorės Jekaterinos II padovanotą savo favoritui Potiomkinui, pastarajam pavaldus S. Benthamas ir buvo paskirtas sukurti efektyvaus fabriko projektą. Jau anksčiau, dirbdamas prie Potiomkinui priklausančių fabrikų ir dirbtuvių projektų, S. Benthamas buvo susidūręs su svarbia problema – kaip suvaldyti milžiniškus ne kvalifikuotos darbo jėgos srautus? Situaciją Kryčavo atveju sunkino ir tai, kad dar visai neseniai Radviloms priklausiusios teritorijos baudžiauninkai jau anksčiau buvo pagarsėję kaip nepaklusnūs ir linkę sukilti.

Sprendimas, kurį šiai situacijai pasiūlė S. Benthamas, buvo grįstas centralizuotu stebėjimu ir žvilgsnio asimetrija. Visa tai turėjo iki minimumo sumažinti prižiūrėtojų, skirtų darbuotojams, skaičių, taip pat sumažinti tam skirtas išlaidas bei optimizuoti darbo našumą. Inžinieriaus ir architekto S. Benthamo projektas taip sužavėjo jo brolių filosofą J. Benthamą, kad jis beveik visą savo gyvenimą praleido bandydamas patobulinti, prita-

kyti, populiarinti šią, žvilgsnio asimetrija grįžtą, schemą. Kitaip nei jo brolis, J. Benthamas visame tame matė ne pavienio fabriko projektą, o schemą, pagal kurią galima optimizuoti pačias įvairiausias institucijas: psichiatrijos ligonines, fabrikus, pataisos namus, mokyklas, prieglaudas, ligonines ir t. t., o visų pirma, žinoma, kalėjimus.

Savo laiškuose (2011) detalai aprašytą tobulą kalėjimą J. Benthamas pavadino panoptikonu. Įprasto kalėjimo kameroje uždarytas kalinys jaučiasi stebimas tada, kai pro ją eina sargybinis, o panoptiniame kalėjime kalinys stebimas turėjo jaustis visada. Tam Benthamas pasitelkė griežtą architektūrinį sprendimą – panoptikoną turėjo sudaryti žiedo pavidalo pastatas su stebėjimo bokštu viduryje. Į bokštą nukreiptos ir į išorę išeinančios pastato sienos perregimos, kad nuo bokšto sklindanti šviesa perskroštų per visą žiedinį pastatą išdėstytas vienutes, kurių kaliniai vieni nuo kitų turėjo būti atitverti neperregimomis sienomis.

Panoptikono efektyvumo principas pagrįstas nežinomybe. J. Benthamo panoptikono projektą tyrinėjęs slovėnų psichoanalizės teoretikas Miranas Božovičius (Bentham 2011: 23) teigė: „Ne įsitikinimas, kad nuolat esi stebimas, o būtent nežinojimas, kada esi, o kada nesi stebimas, turėjo sukurti kalinyje vidinį kalėjimą ir paversti jį visada būdraujančiu savęs paties prižiūrėtoju. Nežinomybė – geriausias pavergimo būdas, nes akumuliuoja discipliną ne tik kūne, bet ir sieloje, taip garantuodama valdžios totalumą.“ Iš bokšto sklindanti šviesa nuo kalinių akių turėjo paslėpti bokšte esantį sargybinių, tad jie niekada negalėjo žinoti, ar jis nukreipęs savo žvilgsnį į juos. Dar daugiau, pagal J. Benthamo sumanymą sargybiniui net nebuvo būtina būti bokšte, nes kaliniai to vis tiek nebūtų galėję pastebėti.

Benthamui kaip utilitaristui rūpėjo maksimali nauda visuomenei, gauta įdedant minimalias pastangas. Siekdamas optimizuoti kalėjimų ir kitų priežiūros institucijų našumą jis stengėsi kiek galima labiau sumažinti samdomų sargybinių skaičių. Geriausias būdas tai pasiekti – kalinius paversti savęs pačių sargybinais, fiksuojančiais ne tik išorinius nusižengimus, bet ir kruopščiai prižiūrinčius savo vidinį pasaulį – mintis bei ketinimus.

Panoptinis kalėjimas turėjo akumuliuoti iki tol nematyto masto (savi)priežiūrą ir to pagrindinė sąlyga buvo nežinia. Šia prasme J. Benthamo aprašytos ir detalai apmąstytos panoptinės institucijos iš esmės nenuotolo nuo pirminės jo brolio S. Benthamo idėjos – jos visos, net kalėjimai, ligoninės ir mokyklos, pačia bendriausia prasme pirmiausia išliko fabrikais. Tik šiuose fabrikuose turėjo būti gaminamos ne metalinių mechanizmų detalės. Čia iš architektūrinės schemos kuriamos ir palaikomos nežinios bei žmonių masės turėjo būti gaminamos po visas vienutes pasklidusios individualizuotos (savi)priežiūros. Koegzistuojamos drauge, bet atskirai, jos sudarė visumą, kurios ir trūko tiek panoptikono projekto kūrėjas S. Benthamas, tiek panoptikono modelį detalai aprašęs ir apmąstęs jo brolis J. Benthamas. Šią visumą galėtume pavadinti disciplina.

Michelio Foucault panoptizmas

XX a. J. Benthamo panoptikono projektas buvo naujai atrastas. Tikrų tikriausia sensacija tapo 1975 metais pasirodžiusi prancūzų mąstytojo Foucault knyga *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas* (1998). Joje išdėstyta panoptizmo samprata padarė milžinišką įtaką vizualumo tyrimams. Foucault prie J. Benthamo panoptikono grįžta ne tam, kad aptartų

architektūrinę idėją. Jis kalba apie mūsų laikus persmelkusius priežiūros ir prisižiūrėjimo mechanizmus. Jam panoptikonas jau nebe pastatas, o visos visuomenės karkasas, kuriame individai kiekvieną akimirką igyvendina savo pačių pavergimą. J. Benthamo panoptinio kalėjimo sampratą Foucault taiko kaip metaforą, atskleidžiančią galios pasklidimą bei cirkuliaciją visuomenės kūne.

Foucault knygoje *Disciplinuoti ir bausti* aptaria dvi pagrindines valdžios strategijas, kurioms išreikšti pasirenka du pavyzdžius. Vienas jų yra raupsais sergančių žmonių išvaymas iš miesto, taip įgalinantis veikti binarinės atskirties mąstymą. Antroji aptariama valdžios strategija yra analizavimas bei muštravimas, kuriuos mąstytojas aiškina pasitelkęs maru užkrėsto miesto pavyzdį, kuomet visas miestas izoliuojamas, visi jame gyvenantys žmonės skaičiuojami, atskiriami, įvedamos griežtos vidaus taisyklės (Foucault 1998: 235). Raupsais apkrėstųjų pavyzdys įgalina kalbėti apie binarinį mąstymą, grįstą „sveika–nesveika“ opozicija, o maru sergančio miesto modelis mums leidžia kalbėti apie tokią valdžios strategiją, kuri remiasi prielaida, kad potencialiai visi žmonės yra užsikrėtę, bet, vykdant griežtą paskirstymą, didelį skaičių žmonių dar galima išgelbėti.

Aptardamas raupsuotųjų išvaymo bei maru apkrėsto miesto pavyzdžius Foucault pabrėžia, kad abi šiuos procesus lydinčios valdžios strategijos iš esmės yra labai skirtingos, tačiau nepaisant to bėgant laikui jos pamažu ima artėti viena kitos link. Galiausiai šios strategijos visiškai persidengia: „XIX amžiuje atstūmimo erdvę, simboliškai apgyvendintą raupsuotųjų (o realiai – elgetų, valkatų, benamių, ramybės drumstėjų), imama apdoroti disciplinarinį „valymą“ vykdančia valdymo technika“ (Foucault 1998: 236). Pasak Foucault, būtent nuo tada stengiamasi „normalizuoti“ „nenormaliuosius“. Vietoj to, kad nusikaltėliai būtų viešai nukankinami ar ištremiami į kolonijas, ne tik nuosekliai stengiamasi juos perauklėti, bet ir imamasi prevencinių priemonių, kuriomis turėtų būti užkirstas kelias nusikaltimams, ligoms, padidintas fabričių bei mokymosi įstaigų našumas. Pasitelkus tokias įstaigas kaip pataisos namai, psichiatrinės prieglaudos, priverstinio mokymosi įstaigos, ligoninės ir įvairios kitos institucijos atstumtuosius stengiamasi kiek galima labiau individualizuoti, o visos individus kontroliuojančios institucijos vykdo dvejopą funkciją – binarinio skirstymo (diferenciacijos) ir ženklavimo (prievarstinio apibūdinimo).

Kalbėdamas apie savo laikų anormalumą supančių valdžios mechanizmų veikimą Foucault pabrėžia, kad jie ir toliau vykdo tas pačias atskyrimo bei ženklavimo funkcijas, kurių kilmę randame valdžios strategijose, taikytose susidūrus su raupsais apkrėstaisiais arba maru sergančiu miestu. J. Benthamo panoptikono projektas Foucault svarbus dėl tos priežasties, kad šiems dvejopą funkciją atliekantiems valdžios mechanizmams suteikia architektūrinę formą.

Foucault kalbėdamas apie panoptizmą akcentuoja individualizaciją, kaip vieną iš valdžios technikos aspektų, galbūt net svarbiausią. Tačiau tai darydamas jis pabrėžia, kad ši individualizacija valdžios mechanizmuose visuomet lydima binarinės perskyros ir ženklavimo. Tam, kad panoptinėje žvilgsnio asimetrijos mašinoje būtų be atvangos gaminama (savi)priežiūra, individualizavimas yra tiesiog būtina sąlyga.

Viename iš plačiai tyrinėtųjų cituojamų interviu Foucault yra sakęs, kad, pradėdamas rašyti knygą, jis niekada nežino, kuo ją užbaigs. Knygos rašymo procesas jam visų pirma

yra jį dominančių klausimų apmąstymas, kurio kelyje gali pasikeisti ne tik jo nuomonė, bet ir jis pats (Foucault 1988: 9). Tai atsispindi ir knygoje *Disciplinuoti ir bausti*, kuri pradedama galios mechanizmų apmąstymu makrolygmeniu ir užbaigiama randant galią, veikiančią ir mikrolygmeniu. Foucault vienodai svarbūs įvairiais lygmenimis operuojantys, juose besireiškiantys, juos kuriantys bei tarpusavyje sąveikaujantys galios procesai. Disciplinarinės technikos tokiais pačiomis arba labai panašiomis strategijomis gali būti atpažintos tiek mikro-, tiek makrolygmeniu. Dar daugiau, Foucault teigia, kad jos viena kitą glaudžiai palaiko ir teikia viena kitai skleistis palankias sąlygas.

Foucault panoptikone nėra laisvųjų, nelaisvi ne tik kaliniai, bet ir bokšte kalinius stebintis sargybinis ar Benthamo potencialiai numatyti lankytojai. Pokalbyje su Jeanu-Pierre'u Barou ir Michelle Perrot Foucault (1980: 156) apie panoptikoną yra sakęs: „Į šią mašiną įkliūna visi, ir valdantieji, ir valdomieji. Man atrodo, kad tai geriausiai apibūdina XIX amžiuje iškilusias visuomenes. Galia daugiau nebetapatinama su ją turinčiu ar ja prigimtinė teise besinaudojančiu individu; ji tampa niekam nepriklausančiais mechanizmais.“ Foucault panoptizmo sampratos formuluotėje išryškėja individo paradoksas. Galios mechanizmai XIX a. įgalina sparčius bei nepermdaujamos individualizacijos procesus, tačiau pati galia konkrečiuose individuose (karaliuose, karo vaduose, šventikuose etc.) jau nebeišsitenka.

Disciplinos visuomenėje, kitaip nei karaliaus valdomoje visuomenėje, nėra galios šaltinio, nes galia molekuliškai reiškiasi per patį mechanizmą ir yra palaikoma bei maitinama jo sklandaus ir nepertraukiamo funkcionavimo. Foucault (1991: 170) pastebi: „Disciplina „gamina“ individus: tai ypatinga galios technika vienu metu individus laikyti objektais bei jos realizacijos instrumentais.“ Stebėjimas ir (savi)priežiūra Foucault tampa esminiu raktu į šį galios be pertrūkių mechanizmą.

Foucault kalbėdamas apie J. Benthamo panoptikoną, kaip apie XIX a. visuomenėse įsitvirtinančių disciplinos jėgų variklio metaforą, pabrėžia, kad pagrindinis pakitusių sąlygų skirtumas – nebėra išimčių, nebėra galios pertrūkių, nebėra to ar tų, kuriuos galėtume laikyti atsakingais, kuriančiais šį mechanizmą. Panoptizmas Foucault – ne tik metafora nusakyti galios cirkuliaciją, bet ir žmogaus dvasios savybė, principas, kurio universalumas įgalina galią.

Žiūrovai ir naršytojai

Foucault žvilgsnio asimetrijai skirti darbai gimė aštuntajame dešimtmetyje, tačiau juose mąstytojas vengia naujųjų medijų temos. Tad panoptizmo interpretatoriai vėlesniais laikais susidūrė ir vis dar susiduria su klausimu, koks Foucault panoptizmo santykis su šių laikų žvilgsnio strategijomis, kurios sunkiai įsivaizduojamos be naujųjų technologijų.

Vienas garsiausių ši klausimą kėlusiu mokslininkų – norvegų sociologas Thomas Mathiesenas. Įtakingame medijų tyrimo laukui straipsnyje *Žiūrovų visuomenė* (Mathiesen 1997: 219) jis teigia, kad žiniasklaidos ir televizijos įtraukimas į žvilgsnio režimų tyrimą iš esmės keistų Foucault pristatomą šiuolaikinės visuomenės sampratą tiek, kiek joje svarbus yra stebėjimo elementas. Sociologas savo darbe ignoruoja Foucault taikyto

metodo subtilybes ir yra linkę nepastebėti to, kad Foucault panoptizmas pirmiausia yra tiek mikro-, tiek makrolygmeniu veikiančios galios metafora. Galios, kuri ne tik įsuka visuomenės procesus ar prasismelkia į mažiausias detales, bet ir galios, kuri pati ir yra visų šių procesų, detalių, valdžios, pavaldumo ir net pasipriešinimo technikų neatsiejama dalis. Tačiau nepaisant to, kad Mathiesenas Foucault panoptizmą ir panoptikoną supranta pažodžiui, jo straipsnyje ryškėja įdomūs ir vertingi samprotavimai apie šiais laikais tik dar aktualesne tampačią žvilgsnio režimų dinamiką.

Mathiesenas (1997: 219) pastebi, kad laikas, kurį nurodo Foucault kaip perėjimą prie panoptinės visuomenės, sutampa su sparčiu žiniasklaidos vystymusi: „Šis vystymasis [žiniasklaidos] vyko paskutiniuosius 150–200 metų ir visiškai sutapo su panoptizmo augimo laikotarpiu. Vis labiau ir labiau mažuma galėjo stebėti daugumą, bet taip pat vis labiau ir labiau dauguma galėjo stebėti mažumą – VIP’us, žurnalistus, žvaigždes, beveik naują viešosios sferos klasę.“ Mathiesenui atrodo svarbu, kad ne tik panoptizmas, bet ir sinoptizmas charakterizuoja mūsų visuomenę ir atskleidžia perėjimą į modernybę.

„Sinoptikono“ terminas pasirodžius straipsniui *Žiūrovų visuomenė* padėjo naujai pažvelgti į panoptikono bei panoptizmo problematiką. Daugeliui sinoptizmas siejasi su žymaus sociologo Zygmunto Baumano pavarde, kuris savo knygoje *Globalizacija: pasekmės žmogui* (2007) mini sinoptikoną, terminą perėmęs iš Mathieseno. Tiesa, Mathiesenas nebuvo sinoptikono termino autorius, jis pats jį perėmė iš danų sociologo Franko Henrikseno. Panoptikonas gali būti supastas kaip mechanizmas, sudarantis sąlygas mažumai stebėti daugumą, o sinoptikonas nusako situaciją, kurioje dauguma gali stebėti mažumą.

Mathieseno straipsnyje *Žiūrovų visuomenė* (1997: 218) kaip viena iš trijų sferų, kurioje geriausiai matyti panoptinė raiška, minimi kompiuteriai. Šis straipsnis dažnai vertinamas kaip panoptizmo kritika, tačiau iš tiesų Mathiesenas jame ne tik neatskiria Foucault panoptizmo sampratos nuo šių laikų technologijų pasaulio, bet kaip tik pabrėžia sinoptizmo ir panoptizmo ryšius. Viena svarbiausių *Žiūrovų visuomenės* idėjų, be išplėtos sinoptikono sampratos, yra mintis, kad tiek praaiityje, tiek šiais laikais įvairiais lygmenimis panoptinės strategijos inspiruodavo sinoptines ir atvirkščiai.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad šiais laikais, kuomet didelė dalis žmonių naudojami tokiais socialiniais tinklais kaip *Facebook*, *Twitter*, *Instagram* ir t. t., derėtų dėmesį sutelkti į sinoptinių procesų, kuomet dauguma stebi mažumą, aptartį. Dėl tokio priežiūros tyrimų lauke vis dar gajaus požiūrio atsakingu galime laikyti dar ne taip seniai Vakarų pasaulyje vyravusį televizijos populiarumą. Bet iš tiesų priežiūros ir (savi)priežiūros situacija, mums dar nė nespėjus jos gerai apmąstyti, ir vėl pakito. Už tai visų pirma atsakinga savo sparta analogų visoje žmonijos istorijoje neturinti techninė pažanga. Mastais, aprėptimis ir įtaka visuomenės socialiniams procesams ji pralenkė net ambicingiausias prognozes.

Nuo Mathieseno aprašytosios žiūrovų visuomenės, kurioje daug dėmesio skirta žiniasklaidai ir ypač televizijai, praėjo nemažai laiko ir situacija pasikeitė. Didžioji dalis Vakarų pasaulio visuomenės gyvena masinio naršymo internete ir naudojimosi socialiniais tinklais eroje. Taip, žmonės vis dar žiūri televizorių, tačiau vyraujanti ir pagrindines rinkos bei kasdienės elgsenos taisykles diktuojanti medija pamažu tapo ne televizija, o būtent internetas ir socialiniai tinklai.

Mathiesenas (1997) kalbėdamas apie televiziją akcentuoja sinoptizmą. Televizija jam visų pirma yra priemonė, įgalinanti daugumą stebėti mažumą (žvaigždes, garsius žmones). Tačiau savo straipsnyje tyrinėtojas neaptaria televizijos vykdyto monitoringo, kurį galėtume pavadinti stebėjimo stebėjimu. Monitoringas, kuomet renkami duomenys ir fiksuojama, kiek žmonių, kokių laiku ir kokias televizijos laidas žiūrėjo, gali būti palygintas su panoptiniais procesais, čia vėl grįžtame prie schemos, kurioje mažuma stebi daugumą.

Žinoma, šis palyginimas nėra visai sklandus, nes kalbėdami apie monitoringą pasigendame tiek Benthamui, tiek Foucault svarbios individualizuojančios galios. Vienoje iš savo paskaitų, dar prieš pasirodant *Disciplinuoti ir bausti*, Foucault (2008: 75) apie disciplinuojančią galią yra sakęs: „Mes susiduriame ne su mase, grupe ir netgi, tiesą sakant, ne su daugialypumu, o būtent su individais.“ Kalbant apie disciplinuojančią galią, taigi, ir panoptizmą, Foucault individai yra vienas svarbiausių dėmenų.

Televizija, kaip pastebi Mathiesenas, buvo vartai į sinoptizmą, situaciją, kai dauguma stebi mažumą. Monitoringas, stebėjimo stebėjimas, šioje situacijoje buvo kur kas mažiau svarbus, užgožtas televizijos palaikomų ir kuriamų sinoptinių procesų. Šis monitoringo nureikšminimas žiūrovų visuomenėje ir buvo tai, kas padėjo pagrindus dabartinei naršytojų visuomenei. Naršytojų visuomenėje mes ir toliau įsivaizduojame gyvenantys sinoptinėmis sąlygomis ir visai pamirštame, kad pirminis monitoringas ir jame slypintis panoptinis potencialas suvešėjo ir išplito algoritmo valdomame internete.

Daugiau nei dvidešimt metų stebėjimo ir technologijų temas tyrinėjantis Davidas Lyonas (2014: 24) teigia: „Internetiniai duomenys yra renkami ir apdorojami siekiant išskirstyti visuomenės grupes pagal skirtingas kategorijas tam, kad su jais būtų galima skirtingai elgtis.“ Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad *Facebooke* gundančias nuotraukas skelbianti nepilnametė yra mažuma, stebima daugumos – didelio sekėjų srauto, tačiau iš tiesų tiek apie turinio kūrėjos, tiek apie jos sekėjų veiksmus bei reakcijas internete algoritmas skrupulingai renka duomenis, juos saugo, profiliuoja bei klasifikuoja.

Mathiesenas išvalgiai pastebėjo medijų potencialą keisti priežiūros, (savi)priežiūros ir žvilgsnio situaciją. Tačiau jis neatkreipė deramo dėmesio į televizijos įsigalėjimo laiku vykdytą monitoringą, užmaskuotą stebėjimo stebėjimą, kuriam vėlesniais dešimtmečiais lemta įsigalėti kompiuterių ir interneto pasaulyje.

Individai ir dividai

Pasak Johno S. Ransomo (1997: 26–27), Foucault mąstymo projekte, kitaip nei politinėje filosofijoje ar teorijoje, individas jau nebėra stabilus. Politinė filosofija atsiremia į individo klausimą. Visi politiniai filosofai nuo Aristotelio iki Thomo Hobbeso pirmiausia pradeda nuo individo ir visus juos vienija tai, kad jie tiki individo stabilumu. Jiems individas, apie kurį kalba savo laikmečio sąlygomis, yra tas pats individas, kad ir kokių laiku ar kokioje vietoje jis bebūtų. Foucault individo klausimas taip pat yra esminis klausimas, tačiau jo mąstyme individas jau nebėra nekintanti konstanta. Foucault nori suistorinti žmogaus subjekto formaciją.

Foucault individas aktyviai formuojamas galios tinklo ir tinklų, kuriuose dalyvauja. Visi šie galios ir pavaldumo ryšiai skirtingose visuomenėse ir skirtingais laikmečiais nėra tapatūs, tad ir individo reikšmė bei savybės skiriasi. Dar daugiau, Foucault individas pats nėra atsietas nuo galios, galia ne tik jį formuoja, bet ir reiškiasi per jį, taip įsiliedama ir savo pobūdžiu bei kryptimi šiek tiek modifikuodama patį tinklą. Tokios mažos ar didelės modifikacijos bei intensifikacijos yra tai, iš ko ir susideda tai, ką vadiname galia.

Kalbėdamas apie Foucault galios tyrimo krizę Alainas Badiou atkreipia dėmesį, kad savo viduriniame laikotarpyje Foucault tvirtina, kad disciplinuojančios galios tinklai ne tik pasiekia pačias intymiausias subjekto kertes, bet iš tiesų ir kuria tai, ką mes vadiname subjektais. Badiou (2014: 4) klausia: „Jeigu subjektas per jo pačius intymiausius troškimus, veiksmus, mintis yra konstituojamas galios, tai kaip tada tai gali būti nepriklausomo pasipriešinimo šaltinis?“ Mąstytojas taip atkreipia dėmesį į tai, kad čia pat esama svarbaus prieštaravimo, nes Foucault teigia, kad galia kuria ne tik subjektą, bet ir pasipriešinimo galimybę. Pasak Badiou, čia mes susiduriame su labai svarbia ir, kalbant apie Foucault galios tyrimams skirtus darbus, esmine problema – pasipriešinimo šaltinio klausimu.

Rašydamas apie Foucault genealogijos laikotarpio darbus (*Disciplinuoti ir bausti* bei pirmąjį *Seksualumo istorijos* skyrių) Jeffrey T. Nealonas (2008: 4) teigia: „Foucault čia visiškai be kompromisų labai tiksliai, aiškiai ir nepermaldaujamai demonstruoja, kad galia yra visiškai visur, kapiliariškai ir molekuliškai, pasklidusi ir išsidriekusi iki pačių mažiausių dalelių. Tad šie darbai dažnai kritikų atmetami kaip nepaliekantys vietos rezistencijai.“ Tiksliau, rezistencijos ir pasipriešinimo galimybę savo genealogijos laikotarpio darbuose Foucault laiko tuo, kas taip pat yra kuriama galios ir joje dalyvauja. Tam nėra pasipriešinimo, kuris vyktų už galios santykių ribų.

Dar prieš pasirodant *Disciplinuoti ir bausti*, 1973 m. Brazilijoje skaitytoje penktojoje iš penkių paskaitoje Foucault apibendrinamas galios charakteristikas pabrėžia, kad būtent epistemologinė galia yra ta, kuri reiškiasi kitomis galiomis ir jas nukreipia. Ji išgauna žinojimą iš individų ir apie tuos individus, kurie yra pajungti priežiūrai ir jau kontroliuojami bei veikiami kitų jėgų (Foucault 2000a: 83). *Disciplinuoti ir bausti* kalbėdamas apie discipliną Foucault (1998: 256) rašo: „Mūsų socialinė santvarka nežaloja, nevaržo ir nekeičia harmoningos individo visumos; individas čia kruopščiai gaminamas, pajungiant ištiesą jėgų ir kūnų praktikos arsenalą. Mes esame mažesni graikai, negu manome esą. Mes esame ne amfiteatre ir ne scenoje, o panoptinėje mašinoje, persmelkti valdžios, kurios efektus patys sukeliame, nes esame vienas iš jos dantračių.“ Foucault individas nėra ne tik statiškas, jis taip pat nėra ir pasyvus. Vietoj to, kad būtų vien formuojamas, jis čia pats atlieka svarbią funkciją kaip disciplinos visuomenės sraigtelis.

Trumpame, bet stebėjimo studijų laukui labai svarbiame tekste *Prierašas apie kontrolės visuomenę* Gilles'is Deleuze'as priešpriešina kontrolės visuomenę Foucault aprašytajai disciplinos visuomenei, teigdamas, kad mes pamažu pereiname į naujus laikus, kuriems nebetinka disciplinos visuomenei taikyti apibrėžimai. Filosofas teigia, kad uždarymo institucijos, tokios kaip mokyklos, kalėjimai, ligoninės, šeima, patyrė krizę. Visos vykstančios reformos teskirtos žmonėms užimti tol, kol įsitvirtins naujos jėgos. Disciplinos visuomenės pamažu keičia kontrolės visuomenės (Deleuze 2012: 273). Šiuo tekstu

Deleuze'as patenka į priežiūros apmąstymo lauką ir gali būti laikomas postpanoptinės literatūros pradininku.

Pasak Deleuze'o (2012: 275–276), keičiantis galios formacijoms, keičiasi ir valdymo pobūdis:

Disciplinos visuomenė turi du polius: tai *individa* nurodantis parašas ir imatrikuliacijos numeris, parodantis jo vietą *masėje*. Šie du poliai disciplinoms nėra nesuderinami, nes galia-valdžia tiek telkia į masę, tiek individualizuoja, kitaip tariant, disciplinos suformuoja į korpusą tuos, kuriuos veikia, ir formuoja kiekvieno to korpuso nario individualumą <...>. Kontrolės visuomenėse, priešingai, svarbiausias dalykas jau yra ne parašas ar imatrikuliacijos numeris, bet kodas: kodas yra *slaptažodis* [mot de passe], o disciplinos visuomenėse valdoma (tiek integravimo, tiek pasipriešinimo atžvilgiu) nurodymais [mots d'ordre].

Garsiajame Deleuze'o (2012: 276) tekste randame *divido* sąvoką: „Skaitmeninė kontrolės kalba yra sudaryta iš kodų, rodančių, ar leidžiama, ar draudžiama prieiti prie tam tikros informacijos. Čia pradingsta masės ir individo pora. Individai tampa „dividais“, o masės virsta pavyzdžiais, duomenimis, rinkomis arba „bankais“.“ Maša Galič, Tjerkas Timanas ir Bertas-Jaapas Koopsas (2017: 20) savo straipsnyje atkreipia dėmesį, kad Deleuze'o *divido* sąvoka nurodo į individą ne kaip išbaigtą būtybę, o labiau kaip į individą su daugybe vaidmenų, atskleistų daugybėje skirtingų vietų (duomenų bankų). Deleuze'o tekste akcentuojamas perėjimas į visuomenę, kurioje individo duomenys gali būti kaupiami ir laikomi skirtingose platformose vienu metu. Pagal šiuos duomenis gali būti leidžiama arba draudžiama prieiga, judėjimas bei kitos galimybės. Visa tai gali nuolat kisti.

Alexanderis R. Galloway teigia, kad tiek Deleuze'o „kontrolės“ samprata, tiek vėlyvuosiuose Foucault darbuose išskleistas biopolitikos konceptas yra glaudžiai susiję su protokolu. Protokolas, pasak mokslininko, yra efektyvi jėga, kontroliuojanti patį gyvenimą. Apie protokolą pirmiausia reikia galvoti kaip apie galią (Galloway 2006: 81). Ši skaitmeninio pasaulio charakteristika suprantama kaip tai, kas naujajame tūkstantmetyje apibūdina ir patį kūną.

Kūnas užima svarbią vietą Foucault galios apmąstymuose. Tačiau, Deleuze'o (2012: 279) teigimu, disciplinos visuomenei pereinant į kontrolės visuomenę kūnas kaip individualus priežiūros objektas vis labiau netenka savo reikšmės. Pasak Galloway'aus (2006: 12), protokolinė kontrolė veikia ir kūnų funkcionavimą socialinėje erdvėje, ir šių kūnų perkūrimą į „dirbtines formas“, kurios paverstos pavyzdžiais, koduotos. Galič, Timanas ir Koopsas (2017: 20) kalbėdami apie kūno vietą Deleuze'o kontrolės visuomenėje pastebi: „Deleuze'ui visuomenėje kūnų paklusnumas nebėra svarbiausia, kur kas svarbiau čia formuoti vartotojus, kurių virtualūs kūnai (*data-bodies*) tampa svarbesni negu jų tikrieji kūnai.“ Šio informacijos stebėjimo ir paskirstymo po skirtingus duomenų tinklus anksčiau faze ir galėtume laikyti televizijos populiarumo laikais pradėtą vykdyti monitoringą, kuriame žiūrovai tapdavo skaičiais, duomenimis, grupėmis. Tai pirmiau įsigalėjo ne interneto pasaulyje, o televizijos industrijoje.

Įdomu tai, kad 1990 m. pirmą kartą publikuotas Deleuze'o *Prierašas apie kontrolės visuomenę* turi sąsają su Mathieseno 1997 m. publikuota *Žiūrovų visuomene*. Abiejuose

tekstuose kalbama apie technologijų gebą keisti galios santykius ir žvilgsnio bei priežiūros pobūdį, taip pat abiejuose kalbama apie kontrolę. Tačiau paradoksalu, kad anksčiau pasirodžiusiame tekste Deleuze'as kaip mūsų vedlį kontrolės visuomenės link nurodo kompiuterius, o keleriais metais vėliau pasirodžiusiame tekste kompiuterius paminėjęs Mathiesenas vis dėlto svarbesnį vaidmenį suteikia televizijai ir ją lydinčiuose procesuose aptinkamam sinoptikonui.

Deleuze'o divide, to, kuris gali būti padalytas ir apie kurį informacija gali būti saugoma skirtinguose duomenų bankuose, samprata gali būti sietina su televizijos kanalų vykdytu monitoringu. *Prierašas apie kontrolės visuomenę* daugelio stebėjimo studijų lauko mokslininkų laikomas pranašišku, šių laikų sąlygas numačiusiu tekstu, tačiau reikėtų atkreipti dėmesį, kad Deleuze'as rašė tais laikais, kai šiomis dienomis įsigalėję socialiniai tinklai dar neegzistavo. Dabar kalbėdami apie socialinius tinklus ir internetą mes susiduriame ne tik su duomenų kaupimu, duomenų priežiūra ir stebėjimu, bet ir su profliavimu. Duomenų bankuose skaitinės reikšmės ne tik kaupiamos ir saugomos, jos vėl grupuojamos ir perskirstomos į naujas grupes. Grupės, tipai bei sritys persidengdami tarpusavyje kuria naujus skaitmeninius kūnus. Taip susiduriame su reprezentacija.

Deleuze'ui stebėjimas – viena svarbiausių kontrolės visuomenės charakteristikų, kaip ir Foucault – disciplinos visuomenės. Tačiau Deleuze'as šiame naujajame stebėjime akcentuoja reprezentacijos svarbą, kaip kažką naujo pačioje stebėjimo ir (savi)priežiūros dinamikoje. Visgi, reprezentacijos pagrindus kalbant apie (savi)priežiūrą mes jau galime rasti paties J. Benthamo raštuose. Panoptiniame kalėjime kalintys kaliniai į panoptikoną užsukusiems žmonėms iš išorės matomi dėvintys kaukes. Taip, paties Benthamo (2011: 100) žodžiais tariant, norima sukurti „maskaradą“. Šį nusikaltėlių „teatrą“, turėjusį vykti panoptiniame kalėjime religinių ceremonijų metu, galime laikyti paties J. Benthamo panoptikono projekte numatyta (savi)priežiūros mechanizmuose dalyvaujančia protoreprezentacija.

Markas G. E. Kelly straipsnyje *Disciplina yra kontrolė: Foucault prieš Deleuze'ą* (2014: 160) tvirtina, kad Deleuze'o įvardyta kontrolės visuomenė nėra kažkoks iš esmės naujas reiškinys, o veikia naujas disciplinos visuomenės etapas. Vienas iš pagrindinių Kelly'io (2014: 151) argumentų skamba daugiau nei įtikinamai: „Neteisingai supratęs Foucault disciplinos pobūdį, Deleuze'as ne taip supranta jos prigimtį, klaidingai jos esmę laikydamas *enfermement*.“ Lietuviškai *enfermement* geriausiai atitiktų *izoliavimas* ar *uždarymas*, bet apimantis tiek išorinio, tiek vidinio atskyrimo galimybes.

Iš tiesų, vienas pagrindinių Deleuze'o (2012: 273) argumentų, kodėl po Antrojo pasaulinio karo žmonės nebepriklauso disciplinos visuomenei, yra teiginys, kad tokias uždarymo „vietas“ kaip kalėjimai, ligoninės, mokyklos, gamyklos ištiko krizė. Iš to galime suprasti, kad Deleuze'as Foucault discipliną suvokia kaip išsitenkančią ir besireiškančią „uždaryme“ ir neatsietiną nuo konkrečių institucijų.

Tačiau pats Foucault knygoje *Disciplinuoti ir bausti* (1998: 234–236) ne tik pabrėžia skirtumą tarp raupsus lydinčios „didžiojo Uždarymo“ technikos bei maru sergančio miesto pavyzdyje aptinkamos analizuojančios galios tam, kad šių dviejų modelių persidengimą XIX a. vadintų disciplinos visuomenės suveėjimu, bet ir nurodo, kad jo aptariama dis-

ciplina neišsitenka jokiose konkrečiose institucijose: „[Disciplina] Tai valdžios tipas, jos realizavimo modelis su savo instrumentais, technika, metodais, įgyvendinimo lygmenimis ir taikiniai. Tai tam tikra valdžios „fizika“ arba „anatomija“, tam tikra technologija“ (1998: 254). Foucault uždarymo institucijomis, kuriose aktyviai analizuojami bei apibendrinami duomenys apie individus, besireiškianti hibridinė galia tėra viena iš galimų disciplinarinės galios kompozicijos formų, tos pačios galios, kurios pobūdis gali kisti bei įgauti kitas formas, keičiantis socialinės sanklodos sąlygoms bei mūsų atveju galiai persidengiant su spartėjančiais reprezentacinės komunikacijos srautais.

Foucault panoptizmas nėra tik pasyvus buvimas stebimam, tai taip pat ir jautimasis, kad esi stebimas, klasifikuojamas, įžiebiantis tapimą savęs paties prižiūrėtoju, ir pats galios interiorizavimosi aktas, tiek susijęs, tiek atsietas nuo tą padiktavusių tiesioginių sąlygų.

Išvados

Foucault individas yra aktyvus ir dinamiškas, tačiau visuomet nulemtas konteksto, specifinės bei specifikuojančios terpės. Foucault darbuose svarbią vietą užima ribos bei ribų apmąstymai. Tai būdinga ir jo genealogijos laikotarpiui priskiriamiems darbams. Juose individas visuomet aptariamasis kaip tas, kuris niekada neperžengia ribų. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į tai, kad Foucault mąstymo sistemoje ryškėja ne tik individo kaita, čia svarbią vietą užima ribų kaitų problema ir jos tyrimas. Foucault tiek individą, tiek ribas palaiko ir kuria galia. Būdamas aktyvus bei dinamiškas, individas ne tik yra kuriamas, bet ir savo veiksmams gali keisti bei modifikuoti ribas. Foucault mąstymo sistemoje aktyvus bei dinamiškas individas gali keistis bei keisdamas paveikti ribas, tačiau šis poveikis niekada nevyksta už galios santykių.

Foucault panoptizmo sampratos tikroji apimtis neišsitenka uždaroje struktūroje ar žvilgsnio asimetriją įgalinančiose schemose, tačiau pastarųjų taip pat negalime laikyti tik priemone ar pavyzdžiu kalbėti apie šį principą. Foucault, kaip ir Deleuze'ui, svarbi interiorizacija. Panoptizmas reiškiasi įvairiais lygmenimis: ir mikro-, ir makro-, ir institucijų, organizacijų struktūroje, ir interneto mechanizmuose, ir žmogaus vidinio pasaulio architektūroje. Šiuolaikinės technologijos ne tik nepaneigia panoptizmo sampratos aktualumo, bet ir dar labiau jį paryškina.

Ypač svarbus, kalbant apie šiuolaikinių technologijų palaikomos, įgalinamos ir jų efektyvumą skatinančios (savi)priežiūros mechanizmus, yra televizijos įsigalėjimo laiku vykdytas monitoringas, t. y. stebėjimo stebėjimas. Kol vešėjo visiems gerai pastebimi, šiuolaikines technologijas lydintys sinoptiniai procesai, tol panoptinį potencialą savyje telkiantis monitoringas liko šešėlyje. Panaši pamiršto, užgožto ir paslėpto stebimo stebėjimo schema iš televizijos klestėjimo laikmečio persikėlė į šiuos laikus geriausiai nusakančias kompiuterines technologijas, internetą bei socialinius tinklus ir jų mechanizmams suteikė dar daugiau efektyvumo.

Šiais laikais besiskleidžiančios, reprezentacijos maitinamos kontrolės visuomenės pradžia galime rasti jau J. Benthamo projektuose, kuriuose tiek reprezentacija, tiek performatyvumas bei „maskaradas“ laikomi pagalbinėmis, žvilgsnio asimetriją lydinčiomis

per(si)auklėjimo priemonėmis. Žvilgsnio asimetrijos pagimdyti procesai savo lankstų totalumą įgauna kontrolės visuomenėje.

Stebėjimas užima esminį vaidmenį tiek disciplinos, tiek kontrolės visuomenėse, nepriklausomai nuo to, ar jas laikytume vienas kitą keičiančiais modusais, ar skirtingais vieno besitęsiančio proceso etapais. Todėl viena pagrindinių užduočių ateityje turėtų būti palyginti, kaip pasikeičia ir kaip nesikeičia stebėjimo pobūdis vykstant galios cirkuliacijos kaitai. Aišku tik viena, kad Foucault panoptizmo samprata šioje diskusijoje iki pat šių dienų ne tik nepraranda savo aktualumo, bet tampa vis aktualesnė.

Literatūra

- Badiou, A., 2014. *Infinite Thought: Truth and the Return of Philosophy*, trans. and eds. O. Feltham, J. Clemens. London, New Delhi, New York and Sydney: Bloomsbury Academic.
- Bauman, Z., 2007. *Globalizacija: paseknės žmogui*. Vilnius: Apostrofa.
- Bentham, J., 2011. *The Panopticon Writings*, ed. M. Božovič. London: Verso.
- Deleuze, G., 2012. Priešas apie kontrolės visuomenę. In: *Derybos*. Vilnius: Baltos lankos, p. 272–280.
- Foucault, M., 1991. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, M., 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Foucault, M., 2008. *Psychiatric Power: Lectures at the Collège de France, 1973–1974*. New York: Picador.
- Foucault, M., 2000a. Truth and Juridical Forms. In: *Power*, ed. J. D. Faubion. New York: The New Press, p. 1–89.
- Foucault, M., 2000b. The Subject and Power. In: *Power*, ed. J. D. Faubion. New York: The New Press, p. 326–348.
- Foucault, M., 1980. The Eye of Power. In: *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ed. C. Gordon. New York: Pantheon Books, p. 146–165.
- Foucault, M., 1988. Truth, Power, Self: Interview with Michel Foucault. In: *Technologies of the Self: a Seminar with Michel Foucault*, eds. L. H. Martin, H. Gutman, P. H. Hutton. London: Tavistock, p. 9–15.
- Galič, M., Timan, T., Koops, B.-J., 2017. Bentham, Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation. *Philosophy & Technology* 30: 9–37, <https://doi.org/10.1007/s13347-016-0219-1>.
- Galloway, A. R., 2006. *Protocol: how Control Exists After Decentralization*. Cambridge: Mass, MIT.
- Kelly, M. G. E., 2014. Discipline is Control: Foucault contra Deleuze. *New Formations* 84/85: 148–162, <https://doi.org/10.3898/newf:84/85.07.2015>.
- Lyon, D., 2014. Surveillance and the Eye of God. *Studies in Christian Ethics* 27 (1): 21–32.
- Mathiesen, T., 1997. The Viewer Society: Michel Foucault's "Panopticon" Revisited. *Theoretical Criminology* 1: 215–234, <https://doi.org/10.1177/1362480697001002003>.
- Nealon, J. T., 2008. *Foucault Beyond Foucault: Power and Its Intensifications Since 1984*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Ransom, J. S., 1997. *Foucault's Discipline: the Politics of Subjectivity*. Durham, N.C.: Duke University Press.